

Владислав Гриневич

ПОЛІТИКА ПАМ'ЯТІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ
В УКРАЇНІ: У ПОШУКАХ ІДЕНТИЧНОСТІ
ТА КОНСОЛІДАЦІЇ

Статтю присвячено проблемам політики пам'яті Другої світової війни в сучасній Україні. Розглядається вплив на формування моделей історичної пам'яті як полі-

тичних чинників, так і різних типів українських ідентичностей.

Ключові слова: історична пам'ять, українська ідентичність

Hrynevych V. Policy of Memory of World War II in Ukraine: in search of identity and consolidation. *The article is devoted to the problems of the memory policy of the second world war in modern Ukraine. Influence on the forming models of the historical memory, political factors and the different types of identities is analyzed.*

Ключові слова: historical pamyat, ukrainian identity

Поняття «історична пам'ять» через надмірне вживання стає дедалі більш «розмитим» і дискусійним. Науковці сходяться на думці, що як такої пам'яті, як і минулого, не існує – це завжди певна конструкція, результат інтелектуальної діяльності людей (пам'ять – це те, що люди пам'ятають чи думають, що пам'ятають!). У суспільстві існує безліч різних пам'ятей, і пам'ять сама по собі множинна. Різні її прояви конфліктують між собою, еліти і певні соціальні групи борються за пам'ять, за вплив на суспільство, адже формування пам'яті – це, по суті, є формування ідентичності.

Серед різних визначень поняття «історична пам'ять» наведемо те, що його дала Марія Ферретті: історична пам'ять – це сукупність уявлень про минуле, яке у даному суспільстві, в даний історичний момент стає домінуючим і утворює дещо на кшталт прийнятого та розділеного більшістю «здорового глузду», довкола якого створено певний консенсус. Пам'ять – це одне з джерел національної ідентичності, почуття належності до певного суспільства, яке завдяки цим загальним місцям і міфам впізнає себе у спільному минулому, а значить, і в сучасному [1, с.135–136]

Війни посідають особливе місце у людській пам'яті, причому і з поразок, і з перемог, і навіть з травматичних та геноцидних подій завжди користуються творці національних та ідеологічних міфів.

Ми живемо у світі, який значною мірою сформувався під впливом Другої світової війни. З нею пов'язані і Ялта (як певний світопорядок), і Нюрнберг (як юридичний

прецедент щодо покарання військових злочинців), і холодна війна (як політико-ідеологічне протистояння між Сходом і Заходом, комунізмом і демократією). Практично кожна з держав – учасників Другої світової війни і навіть тих, які не брали в ній участь, має свою модель пам'яті цієї війни. Нерідко ця пам'ять роздвоєна і конкуруюча [2, с.83–17].

Коли ми поставимо собі питанням: який вплив справила війна на Україну, чи стала вона принципово новим досвідом для українців, відповідь буде однозначна: цей вплив був величезним і дуже вагомим. Україна значно розширила свої кордони, збільшила розміри території і кількість населення, стала членом і одним із засновників ООН. Водночас поряд з Польщею і Білоруссю Україна поділяє сумну першість за втратами свого населення. Безповоротні втрати забрали кожного шостого мешканця країни. Немає родини, яка б не постраждала тим чи іншим способом під час війни. Тож, кожна родина має свій досвід і пам'ять війни: радянська і німецька (румунська) окупації, колаборація і опір тоталітарним режимам, евакуація в радянський тил і примусова праця в Німеччині, служба у вермахті чи Червоній армії, боротьба у лавах УПА, еміграція, депортація, сталінські і гітлерівські концтабори і багато іншого.

На досвід війни наклали свій відбиток і політичні процеси. На тлі доволі широкого спектра альтернативних політичних моделей, запропонованих українцям у цей час, поглибилися світоглядні розбіжності між прихильниками і противниками комуністичного режиму, симпатиками «радянського проекту» і української самостійної держави. Письменник Василь Барка словами одного із своїх літературних персонажів відзначив, що «німці дискредитують ідею визвольного походу проти комуністичних душогубів» [3]. Натомість перемога зміцнила сталінізм в Україні. Здавалося, він всесильний, повсюди сутній і всемогутній, і йому нема альтернативи.

Етнічно Україна стала більш гомогенною. Ландшафт пам'яті звузився – з нього внаслідок трагічних подій – Голокосту, депортацій, етнічних чисток тощо зникли євреї, поляки, німці, кримські татари з їхніми трагедіями. Після війни до України мігрували сотні тисяч росіян, які принесли доволі відмінну від української модель пам'яті

війни. Вплив війни на ідентичність можна охарактеризувати як дуалістичний – з одного боку, вона прискорила русифікацію і, водночас, сприяла посиленню національної свідомості українців.

У загальній канві воєнної пам'яті Україна грала багато ролей, подекуди діаметрально протилежних: вона – жертва сталінської і гітлерівської окупації, вона – країна опору двом тоталітаризмам, вона «колаборант» і країна-переможець та засновник ООН, вона вдруге програла боротьбу за незалежність і національну державність.

Таке різноманіття ролей робить сьогодні Україну мікрокосмом зіткнення колективних пам'ятей війни та її спадщини, а також стратегічним простором для боротьби за ідентичність. У цій розмаїтості вирізняються (з певними модифікаціями) дві основні конкуруючі моделі історичної пам'яті – українська (самостійницька) і пострадянська (малоросійська). Чи, як дотепно їх назвав Микола Рябчук, «Українська і УкрАинская». Ці моделі пам'яті відбивають різні українські ідентичності. Перша налаштована на творення незалежної, зорієнтованої на Європу демократичної держави, інша – плекає проросійські симпатії і ностальгує за СРСР.

Війни зазвичай впливають на формування ідентичностей: перемоги підвищують національний дух і з'єднують нації, поразки їх деморалізують та провокують певні корекції. Здебільшого цим останнім переймаються ті країни, що програли війну, адже в своїй поразці вони шукають хиби, які слід підправити (красномовними прикладами тут виступають колишні країни гітлерівського блоку і Японія). Натомість СРСР був поодиноким країною серед переможців, яка прагнула використати війну для переробки своєї ідентичності. На зміну революційному (інтернаціональному) міфу Великої Жовтневої соціалістичної революції прийшов міф Великої Вітчизняної війни, рясно замішаний на російському патріотизмі – націоналізмі. В Радянському Союзі пам'ять війни стала не носієм демократичних цінностей антифашизму, як це було на Заході, а носієм традиційних націоналістичних вартостей, які були прикрашені соціалістичною риторикою. Принципи свободи було замінено героїзмом і жертовністю радянського народу. Навіть жахливі людські втрати, за які не останньою мірою несло відповідальність саме радянське військово-політичне

керівництво, спочатку замовчувалися, а згодом стали предметом особливої погорди – мовляв, саме ми зазнали в минулій війні найбільших втрат у світі! Оспівувалися відродження моці та величі Радянського Союзу та непогрішимість самого генералісімуса. Парадокс перемоги полягав і у тому, що вона була використана Сталіним для посилення своєї влади, а звитяжна боротьба радянських людей проти фашистів призвела до іще більшого придушення свободи в СРСР. Російський письменник Василь Гроссман у романі «Життя і доля» показав, що перемога над фашизмом – безумовно, необхідна – одночасно стала перемогою Сталіна і тоталітарної радянської держави, початком нової війни між державою і народом. Як зазначає з цього приводу Клаус Штедтке: «Цього разу народ веде боротьбу проти влади тоталітаризму у власній країні, і бій цей, вочевидь, ще зовсім не закінчений – навіть після розпаду Радянського Союзу» [4, с. 688].

Отже, радянська пам'ять війни нероздільно пов'язана зі сталінізмом, як неподільними в цій пам'яті стали свобода і гніт.

Особливість творення міфу Великої Вітчизняної війни полягала у тому, що він формувався «зверху» за ініціативою влади, яка поверталася на звільнені від німецької окупації території і яка мала наміри використати його задля своєї легітимації. Першим завданням творення радянського міфу було витіснення (забуття) негативної пам'яті про війну – нелояльність до радянської влади у 1941 р., масову здачу в полон, дезертирство, співробітництво з німцями у роки окупації, боротьбу УПА тощо.

Не випадково саме в Україні, де рівень нелояльності виявився чи не найвищим, сталінська влада розпочала цілеспрямовану кампанію щодо комеморації і меморіалізації війни. Накази і постанови ЦК КП(б)У визначали де, скільки, які пам'ятники встановити, які пам'ятні дні відзначати, яких героїв ушановувати і яких ворогів шельмувати.

Апофеоз творення радянського міфу припав на «період застою», коли запанувала абсолютно викривлена модель пам'яті, створена партійними ідеологами і відтворена представниками радянської науки і мистецтва. У кінцевому вигляді «міф Великої Вітчизняної війни» являв собою таку собі суміш напівправди, неправди і суцільних білих плям.

Власне, саме на цю спадщину спираються сучасні прихильники радянської моделі пам'яті [5, с.2–8; 6; 7].

Для альтернативної української моделі пам'яті війни не лишилося місця на батьківщині – вона формувалася поза межвми України, в діаспорі. З одного боку, антикомуністична візія війни була відбиттям двополюсного світу та інтегральною частиною суперництва супердержав. Однак антикомунізм і антисталінізм української діаспорної моделі пам'яті проростав не тільки з політичної кон'юнктури. Він формувався «знизу», від індивідуальних і групових моделей пам'яті, які збереглися у тих, хто боровся зі сталінізмом у роки війни і не сприймав його ідеологічних міфів. Українські письменники з діаспори відтворили зовсім відмінну від радянської українську пам'ять про війну. Киянин Ф. Пігідо-Правобережний, автор мемуарів «Велика Вітчизняна війна», поставив під сумнів доцільність такої назви минулої війни [8]. Докія Гуменна першою з українських письменників описала в повісті «Хрещатий яр» Київ часів окупації і трагедію Бабиного Яру [9], а волинянин Улас Самчук – боротьбу УПА. Василь Барка, – колишній доброволець-червоноармієць, вийшов на певні узагальнення досвіду війни, визнавши у романі «Рай» рівнозначну злочинність сталінського і гітлерівського режимів. «Можливо, – писав він, – війна ударить як криця або креміль, аж іскри посиплються і обпалить очі всім, що байдуже дивляться на боротьбу; посиплються на всі кінці, примусять вибирати: з ким ти? Кому служить душа твоя, небу чи пеклу? Отут то й є! вибрати трудно, бо то – «два чоботи – пара»: московський і берлінський. Хто з українців битиметься проти червоної смерті, – матиме рацію; хто битиметься проти чорної – теж матиме рацію; як також і той, хто битиметься проти обох. Лише той не матиме рації, хто проголосить «моя-хата-з краю» найвищою мудрістю землею» [3, с. 307].

Попри наявність в післявоєнному діаспорному середовищі елементів етнофобії та антикомунізму, це була пам'ять, яка, на відміну від застиглого радянського міфу, постійно змінювалася і трансформувалася. При цьому на неї впливав не лише український націоналізм, але й західна ліберальна демократія. Квінтесенцією моделей цієї пам'яті стали праці північноамериканських істориків Б. Кравченка, О. Субтельного, Р. Магочі та ін. Саме вони задали тон сучасним українським дослідженням, зокрема і

з Другої світової війни. Від попередньої моделі жертвовної боротьби українців на два фронти проти тоталітарних імперій, в якій був відсутній будь-який самокритичний і негативний наратив, вона еволюціонувала до демократичної, державницької, та водночас полікультурної і поліетнічної моделі.

Проблема української історичної пам'яті набула актуальності в момент постання незалежної української держави. Власне «пам'ять» сама виступила потужною зброєю у боротьбі за незалежність. Як тільки в період перебудови і гласності комуністична влада послабила свій вплив – альтернативні моделі заявили про своє існування. Від того часу боротьба між пострадянською чи проросійською і різноманітними національними моделями (демократичними і недемократичними) триває досі.

Етапи формування політики пам'яті в незалежній Україні чітко пов'язані з особливостями президентського правління. Президент Л. Кравчук, колишній завідувач ідеологічного відділу ЦК КП(б)У, дотримувався своєї тактики «бігу між крапельками дощу» і намагався дистанціюватися від крайнощів комунізму і націоналізму. Він прагнув не торкатися складних і болісних історичних тем, що могли б знервувати Росію, складений в переважній більшості з колишніх комуністів Парламент, а також і, по суті, розколоте суспільство. Тож, фактично поза увагою Президента, як і Парламенту, пройшли і 50-річчя УПА, і роковини Голодомору. Щоправда, на рівні шкільних підручників стара модель війни зазнала кардинальних змін – передусім через введення у дискурс теми УПА, а також рівнозначного засудження сталінізму і гітлеризму. Зауважимо, що Міністерство освіти і науки України виступало у цей час одним із найбільш дієвих та ефективних інститутів проведення українізації.

Президент Л. Кучма, хоча і багато говорив про важливість відновлення історичної пам'яті, повернення до витоків національної ідентичності, відродження національних традицій тощо, в реальності мало що робив у цьому напрямі. Замість інституалізації традиційних українських свят і традицій, офіційна влада в той час намагалася прилаштувати до них радянські. Л. Кучма повернув виведені раніше з державного ужитку День захисника Батьківщини 23 лютого. З 2003 р. було відновлено традицію поздоровляти

з 1 Травня. Л. Кучма запровадив також і нове свято – День партизанської слави. Воно відзначалося 22 вересня, тож виразно передувало Дню УПА 14 жовтня. З 1 жовтня 2004 р. Президент запровадив ще й День ветерана. За календарем ООН цей день відзначався як День людей похилого віку – тих, кому за 65 – і не мав такої виразної політичної конотації, як це було в Україні.

Українізація старого міфу війни відбувалася шляхом героїзації звитяги і жертвовності українців у складі Червоної армії. Водночас замовчувалася боротьба ОУН і УПА. Культ перемоги не лише не було скасовано, але він набув легітимної підтримки, коли за ініціативи комуністів було ухвалено закон про Велику Вітчизняну війну. У 2000 р. під час святкування 55-річчя Перемоги Верховна Рада України з подання Організації ветеранів України ухвалила Закон України «Про увічнення Перемоги в Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років». День Перемоги було визнано офіційним державним святом України, що мало зберегти радянську ритуальну символіку. Водночас закон обійшов мовчанкою «болісну тему» про роль і місце в минулій війні бійців УПА. З урахуванням того, що нової української концепції історії війни так і не було створено, а стара радянська виявилася наскрізь сфальшованою, парадоксальним виглядало прописане в Законі положення про «недопущення фальсифікації історії Великої Вітчизняної війни в наукових дослідженнях, науково-методичній літературі, підручниках та засобах масової інформації» [10, с.16–18].

2004 р. суспільство продемонструвало мобілізаційну активність на основі регіональних, національних і соціокультурних ідентичностей. Гаслами «помаранчевої революції» та Майдану, «де націоналізм (за словами З. Бзжезинського) обійнявся з демократією», було «дати Україні першого українського Президента». У цьому проглядався заклик до відродження української історичної пам'яті.

Політика пам'яті за Президента Віктора Ющенко не лише значно активізувалася, але й почала набувати системного характеру. Крім спеціально утвореного для її проведення Українського інституту національної пам'яті (2006), тим чи іншим чином до формування політики пам'яті були причетні Адміністрація Президента, Служба

безпеки України, а також Міністерство освіти і науки України, Міністерство культури і туризму України, Міністерство закордонних справ України, Державний комітет архівів України, Державний комітет телебачення і радіомовлення України, Державний комітет України у справах національностей та релігій, Державний комітет України у справах ветеранів, обласні та міські держані адміністрації тощо. Перші спроби окреслити завдання щодо формування національної пам'яті бачимо у тексті Програми діяльності Уряду «Український прорив: для людей, а не політиків», затвердженої постановою Кабінету Міністрів України (№ 14 від 16 січня 2008 р.). Програма містить окремий розділ «Відновлення та збереження національної пам'яті Українського народу» [11, с. 41–51].

У виступах Президента В. Ющенка частота звернень до історії була найбільшою за його попередників, а репертуар використаних подій, фактів, персоналій – більш широким [11, с. 69]. Наголос на діяльності національно-визвольного руху став стрижнем нової моделі історичної пам'яті, а ОУН і УПА виступали одним з його найхарактерніших репрезентантів. В. Ющенко першим привітав країну з 63-річчям УПА. Він офіційно визнав український повстанський рух (Указ Президента про «Про вшанування учасників боротьби за незалежність України у ХХ столітті» від 28 січня 2010) і присвоїв звання Героя України Романові Шухевичу (2007) і Степанові Бандері (2010). Водночас в епіцентр політики пам'яті Президента В. Ющенка потрапила тема злочинів тоталітарної системи та сталінських репресій. Найбільш важливим набутком цього стало визнання українським парламентом Голодомору геноцидом українського народу. В цьому контексті зрозуміла логіка відкриття у Києві Музею радянської окупації, ряду музеїв та меморіалів жертвам сталінських репресій: Биківні (Київ), Дем'янова Лазу (Станіславщина), тюрми Лонського (Львів), а також творення у Львові Музею визвольної боротьби. Загалом, сталінський СРСР поставав у Ющенковій моделі пам'яті імперією, яка чимало шкоди завдала Україні. Відповідно, Президент говорив про колоніальний статус України, характеризував її як країну посттоталітарну, постколоніальну і постгеноцидну [13].

Трагедія України доби Другої світової війни розглядалася крізь призму злочинів двох тоталітарних режимів. Освенцим і Гулаг, Голокост і Голодомор прямо порівнювалися. Голокост вперше вводився в дискурс війни у контексті свята Перемоги 9 травня. Раніше про нього згадували лише під час вересневих церемоній у Бабиному Яру. За частотністю історичних меседжів у зверненнях Президента у 2006 р. Голокост посів 4-е місце, пропустивши наперед Другу світову війну, Голодомор та тему сталінських репресій і депортацій. Одним з останніх своїх указів Президент надав статус національного Історико-меморіального заповіднику «Бабин Яр». (24 лютого 2010) [14]. Слід, однак, наголосити, що при цьому Голокост ніколи не розглядався у контексті участі у ньому українців.

Президент В.Ющенко згадував також і про депортацію кримських татар. Польсько-українські зустрічі на вищому рівні мали на меті обговорення складних проблем Волинської трагедії. Тож, Ющенкову модель історичної пам'яті навряд чи можна назвати націоналістичною. Адже вона формувалася на принципах полікультурності і взаємної толерантності.

І все ж, не можна не помітити, що ця українська модель пам'яті про Другу світову війну залишалася гібридною. Вона плекала і назву «Велика Вітчизняна війна», і свято Перемоги 9 травня, і радянсько-російську символіку тощо. До неї також було щільно імплантовано елементи радянської героїчної риторики про Велику Вітчизняну війну – далекі від об'єктивного осмислення подій. У своїй політиці щодо пам'яті війни Віктор Ющенко продовжив спроби українізації міфу Великої Вітчизняної війни. Це проявилось, зокрема, в наданні звання Героя України (посмертно) Олексію Бересту – українцю, що разом із грузином Кантарією і росіянином Єгоровим брав участь у встановленні прапора перемоги над рейхстагом.

Радянська символіка згідно з указами Президента стала офіційною під час святкування 9 Травня. Георгієвська стрічка і російські пісні стало супроводжували цей день з 2008 р. Парадоксальним здавалося також і те, що саме після «помаранчевої революції» назва «Велика Вітчизняна війна» повернулася до шкільних підручників. Це

сталося передусім завдяки старанням союзників помаранчевих соціалістів, від яких до уряду увійшов міністр освіти Станіслав Ніколаєнко.

Стосовно формування моделі пам'яті Другої світової війни Ющенко критикували як зліва, так і справа; як за радикалізм, так і за його відсутність. Проте слід зазначити, що все це відбувалося в Україні на тлі гострих внутрішніх і зовнішніх конфліктів. Внутрішні були зумовлені різними українськими ідентичностями, на конфлікті яких грали різні політичні сили. У ширшому плані – це був світоглядний, цивілізаційний конфлікт щодо проблеми вибору між Сходом і Заходом, між українською і російською культурою, в тому числі і політичною. Тож, тут все викликало конфронтацію – визначення героїв і ворогів, знаків і символів, традицій тощо. Приміром, проявом несприйняття на сході Ющенкової політики реабілітації націоналістичних героїв стало встановлення у Сімферополі пам'ятника жертвам УПА – т. зв. «Постріл у спину». Луганськ, Євпаторія, Харків також виявили бажання побудувати щось подібне. У Донецьку ж було встановлено пам'ятник «вбитому бандерівцями» генералу Н. Ватутіну. Серед постатей, які викликають конфліктність, можна назвати також і маршала Г. Жукова. З одного боку, цей генерал розглядається прихильниками української незалежності як «символ ворожої імперії». З іншого боку – в сучасній Росії він став певним «символом перемоги».

Об'єктивно політика пам'яті, що її здійснював Президент В. Ющенко, загострювала стосунки з Росією. Остання, крім економічної (газової) гегемонії, виразно прагне відновлення свого політичного і культурного (цивілізаційного) домінування на пострадянському просторі. І Велика Вітчизняна війна відіграє тут значну роль. Тривала майже неприхована «інформаційна війна» між державами, в якій були задіяні адміністрації президентів, міністерства закордонних справ, ФСБ і СБУ, ЗМЖ тощо. До неї залучилася також Російська православна церква. Московський патріарх Кирил визначив під час одного зі своїх візитів до Києва, яких героїв треба шанувати: тих, «які об'єднують, а не роз'єднують» два народи.

Внутрішній опір та опозиція до політики пам'яті Президента В. Ющенко насправді не були інтелектуально

дужими. Комунисти використовували стару радянську риторичку, як, власне, і Партія регіонів. Останні оспівували перемогу у роки Великої Вітчизняної війни, добра над злом і не критикували тоталітаризм-сталінізм. Водночас «контрпам'ять» в Україні, на кшталт інтернет-сайтів типу «Анти-оранж») мали деструктивну роль, бо виступали не захисником свободи за М. Фуко, а ґрунтом для створення негативних стереотипів та суспільного протистояння [15].

Щодо впливу на суспільство політики пам'яті В. Ющенка, то згідно з соціологічними опитуваннями можна стверджувати, що вона мала певний результат. Там, де провадилася цілеспрямована робота, намітилися зміни. Відповідно, де нічого не робилося – змін не сталося. Так, В.Ющенко не робив спроб усунути наратив Великої Вітчизняної війни – і тут нічого не відбулося. Ставлення до свята Перемоги і назви «Велика Вітчизняна війна» – практично не зазнали змін. Більше половини населення України підтримувало і цю назву, і свято. А ось щодо УПА – зміни сталися. Так, у 2009 р. більше половини опитуваних вже не ставилися до УПА вороже. Стосовно Голокосту, збільшилася кількість тих, хто про нього знав і вважав це трагедією України. Не є відкриттям, і це знов підтвердило опитування, що Східна і Південна Україна, які перебувають під впливом російських ЗМЖ і Партії регіонів, не сприймали нової моделі пам'яті війни [16].

Опоненти закидали В. Ющенкові, що він своєю політикою пам'яті розколює країну. Але дії новообраного Президента В. Януковича у цьому відношенні виглядають не менш руйнівними. Серед усіх попередніх Президентів, які виразно чи не дуже виразно заявляли про своє прагнення відроджувати і формувати українську ідентичність, Президент Віктор Янукович першим продемонстрував абсолютну індіферентність і навіть ворожість до цієї проблеми. Публічна відмова від визнання Голодомору геноцидом, позбавлення за допомогою судів звання Героїв України С. Бандери і Р. Шухевича, відновлення практики помпезного святкування параду Перемоги, суспільне протистояння довкола суперечливого закону про Червоний прапор у 2011 р, спорудження за мовчазної згоди верховної влади пам'ятника Сталіну у Запоріжжі – усе це не внесло спокою в українське суспільство, а навпаки, збурило його. І

це не дивно, адже Ющенкову, справді не бездоганну, хоча й послідовну політику відмежування від комунізму і засудження злочинів сталінської імперії на тлі відродження українського національного нарративу, почала виразно заступати політика реанімації старої героїзованої радянської спадщини на тлі спроб розмивання української ідентичності російською. Сучасна політика пам'яті є справжньою ахіллесовою п'ятою чинної влади і може мати для неї негативні наслідки. Власне, нині верховна українська влада просто не має концепції політики пам'яті. Протягом більше півтора років ця політика переважно будувалася на критиці і нівелюванні дій В.Ющенка. Широкого діалогу з культурною та інтелектуальною елітою України уряд В. Януковича не налагодив. Обидві ці сторони як у прямому, так і у переносному сенсах розмовляють різними мовами. До того ж, цього діалогу немає кому вести, адже кадрова політика гуманітарного блоку сама по собі є перешкодою для цього. У всякому разі, на роль модератора такого діалогу сьогодні не можуть претендувати ані Український інститут національної пам'яті, ані Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України. Наявність Гуманітарної ради, по суті, має формальний характер.

Отже, питання залишається відкритим: яку модель пам'яті війни треба нині обрати Україні. І тут у пригоді може статися європейський досвід. З 1989 року соціальні зміни, які почалися у Європі, каналізувалися у дві тенденції. Централно-та східноєвропейські країни після десятиліть комуністичного панування прагнуть формувати свою пам'ять з наголосом на національно-культурному нарративі. Натомість Західна Європа, спираючись на спадщину ідей просвітництва і гуманізму, намагається творити нову культуру пам'яті – «культуру покаяння». При цьому Голокост і покута становлять центральну частину західноєвропейської концепції ідентичності, тоді як віктимізація історії у посткомуністичних східноєвропейських країнах має тенденцію перекривати центральність Голокосту. Лунають заклики (дослідниця з Естонії Siobhan Kattago) укласти умовну угоду між Заходом і Сходом Європи – *agreeing to disagree* («погодитися не погоджуватися»). Тобто, залишити за собою право зоставатися зі своєю думкою і не нав'язувати її іншим [17, с. 375–395]. І це, можливо, може стати найперспективнішою моделлю поведінки для об'єднаної Європи.

У загальному плані ми бачимо три моделі формування концепції пам'яті про Другу світову війну в Європі.

Перша – (східноєвропейська чи прибалтійська) обстоює рівнозначне засудження злочинів гітлерівського і сталінського тоталітаризмів. Комуністична окупація вважається такою, що навіть більше горя принесла народам, ніж гітлеризм, бо втрати від неї були у цих країнах більшими. Тож, у національних календарях сталінські депортації посідають чільне місце у пам'яті війни. День Перемоги 8–9 травня 1945 р. не святкується, бо кінцем війни вважається проголошення незалежності держави, а цей день розглядається як початок комуністичного загарбання. Радикальна відмова від всієї радянської спадщини та плекання цивілізованого культурного націоналізму становлять базис цієї моделі.

Друга – західноєвропейська (німецька, ліберально-демократична) модель вважає націонал-соціалізм головною причиною війни. Голокост розміщено в її епіцентрі, а Аушвіц є її ключовим словом. Тож, модель пам'яті війни зводиться до покути, засудження війни як такої та осуду націоналізму як однієї з причин конфліктності і ворожнечі. Позаяк Голокост вважається унікальним, сталінські злочини прагнуть не порівнювати з нацистськими. Західна Європа сповідує мораль каяття за злочини Голокосту, який здебільшого не відбувся на її території, проте водночас не воліє визнати своєї моральної відповідальності за сталінський злочин голодом. Не наважується вона також висувати на офіційному рівні претензії до спадкоємців сталінського СРСР за вчинені на їх територіях воєнні злочини та злочини проти людства (окремий приклад – замовчування трагедії масового згвалтування німецьких жінок червоноармійцями у Східній Німеччині).

Врешті, третя модель – пострадянська. Її активно використовують в Росії і Білорусі. Гітлер і фашизм визнаються абсолютним злом, населення віктимізується. Період спільного з Німеччиною поділу Європи і радянської окупації 1939–1941рр. затушовується чи виправдовується, наголос робиться на підступному нападі 22 червня 1941 р. Міф Великої Вітчизняної війни націоналізується, він вкрай обмежено або зовсім не визнає радянські військові злочини, натомість зосереджується на темі перемоги, військових парадах, надмірній героїзації, оспівуванні звитяги і жертвності, культу вождів, великої держави тощо.

Слід зазначити, що попри радикальні кроки, зроблені Президентом В. Ющенком, його модель знаходилася десь між російською і східноєвропейською і була дуже далекою від західноєвропейської. Щодо моделі пам'яті, яку декларує нинішня верховна українська влада, то вона виразно тяжіє до пострадянської моделі.

Немає сумніву, що боротьба за історичну пам'ять – це боротьба за ідентичність, за Україну і те, якою вона буде. Основні питання, які ми ставимо собі створюючи модель історичної пам'яті: що ми хочемо пам'ятати і що забути, якими мають бути будівельні цеглини нашої пам'яті? Які цінності ми маємо вкласти в комеморацію і меморіалізацію війни, адже історична спадщина може бути як корисним надбанням, так і важким тягарем. Попри все, навряд чи українцям варто зберігати цінності старої радянської імперії. Право на цей спадок лишає за собою Росія, яка офіційно проголосила себе «продовжувачем» СРСР.

Тож, неосталінську «об'єднавчу» модель про спільне імперське минуле Україні необхідно кардинально усунути. Для України творення власної моделі пам'яті – це не лише питання відтворення національної ідентичності, демократизації і гуманізації суспільства, це ще й розв'язання проблеми виходу з-під впливу Росії, для якої нав'язувана модель історичної пам'яті про Велику Вітчизняну війну – це потужний важіль політичного тиску задля збереження України у своєму геополітичному просторі.

Натомість для України найбільш придатною може стати комбінація східно- і західноєвропейських моделей. Від першої ми вже «позичили» бінарне засудження сталінського і гітлерівського тоталітаризмів та збереження культурного цивілізованого націоналізму, а ось від західноєвропейської моделі іще необхідно «взяти» концепцією гуманізму, покаяння, пошуку взаємного порозуміння між колишніми ворогами і союзниками, віддання шани всім загиблим і засудження героїзації війни як такої. Ми маємо покласти у підвалини цієї нової моделі цінності свободи і демократії, які ніколи раніше сталінський міф не вмщував, цінність людського життя, яким сталінізм нехтував.

Принципова відмова від міфів Великої Вітчизняної війни й надмірної героїзації зовсім не означає забуття і нехтування пам'яттю тих, хто здобув цю перемогу. Але все це має бути урівноважено скорботою за жертвами сталінізму. Шлях від

тріумфу до травми кожна нація має пройти сама. Деміфологізація і дегероїзація війни містить у собі не лише заміну назв, свят тощо. Потрібне кардинальне переосмислення всього нарративу війни. Концепція рівної відповідальності двох тоталітарних режимів має бути урівноважена покаанням за злочини, що їх вчинили українці, які воювали на боці цих режимів, а також у лавах третьої сили – УПА.

1. Ферретти М. Непримириная память: Россия и война. Заметки на полях спора на жгучую тему / М. Ферретти // Память о войне 60 лет спустя: Россия. Германия, Европа. – М.: Новое литературное обозрение, 2005.

2. Judt Tony. The Past is Another Country: Myth and Memory in Poswar Europe / Judt Tony // Daedalus. – Journal of The American Academy of Arts and Sciences. – Fall 1992. - Vol. 121. – №4.

3. Барка Василь. Рай / В.Барка. – Джерзі Ситі-Нью-Йорк: Вид-во Свобода, 1953.

4. Штеттке Клаус. Жизнь и судьба. Напоминание о романе Василия Гроссмана, посвященном XX столетию / К. Штеттке // Память о войне 60 лет спустя: Россия. Германия, Европа. – М.: Новое литературное обозрение, 2005.

5. Див. докладніше: Гриневич Владислав. Міт війни та війна мітів / В.Гриневич // Критика. – 2005. – №5.

6. Гриневич Владислав. Расколота память: Вторая мировая война в историческом сознании украинского общества // Память о войне 60 лет спустя: Россия. Германия, Европа. – М.: Новое литературное обозрение, 2005.

7. Суспільно-політичні настрої населення України в роки Другої світової війни. (1939-1945 рр.) / НАН України. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса. – К., 2007.

8. Пігідо-Правобережний Ф. «Велика Вітчизняна війна». Спогади та роздуми очевидця / Ф. Пігідо-Правобережний – К.: Смолоскип, 2002.

9. Гуменна Докія. Хрещатий яр (Київ 1941–43: роман-хроніка. – Нью-Йорк: Слово, 1956); та «Матеріали до повісті «Гніздо над безоднею». Архів Докії Гуменної. Український культурний і освітній центр (Осередок) Вінніпег.

10. Закон України Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років // Офіційний вісник України . – 2000. – №19.

11. Зерній Ю.О. Державна політика пам'яті в Україні: становлення та сучасний стан // Стратегічні пріоритети, №43(8), 2008 р.

12. Середа Виктория. Исторический дискурс и национальное прошлое в официальных речах президентов Украины и России / В. Середа // Национально-гражданские идентичности и толерантность. Опыт России и Украины в период трансформации Под ред. Л. Дробичевой и Е. Головахи. – К., 2007.

13. Промова Президента України Віктора Ющенка з нагоди 18-ої річниці Незалежності України // Президент України. Офіційний сайт: <http://www.president.gov.ua/news/14759.html>

14. <http://www.president.gov.ua/documents/10541.html>

15. Грачова С. Пам'ять, контрпам'ять і політика / С. Грачова // Критика. – № 11. – 2006. <http://krytyka.kiev.ua>,

16. Всеукраїнська соціологічна служба . Аналітичний звіт за результатами соціологічного дослідження «Ставлення населення України до проблем, пов'язаних із II світовою війною» // Друга світова війна та (від) творення історичної пам'яті в сучасній Україні: Міжнародна наукова конференція 23–26 вересня. – К. 2009.

17. Kattago Siobhan. Agreeing to disagree on the Legacies of Recent History. Memory Pluralism and Europe after 1989 // European Journal of Social Theory 2009, – 12 (3). – P. 375–395.

Олексій Шевченко